

UOT 81'28;81'286

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.2.174>

NURAY ƏLİYEVƏ

NAXÇIVAN ŞİVƏLƏRİNDƏ BAŞ VERƏN BƏZİ XARAKTERİK SAMİT ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ HAQQINDA

Məqalədə Naxçıvan şivələrində cingiltli samitlərin bir-birini əvəzləməsi hadisəsi tədqiq olunaraq göstərilir ki, bu hadisə şivə fonetikasında geniş yayılmışdır və onun nümunələrinə Naxçıvanın bütün rayonlarında rast gəlmək mümkündür. Burada $b > v$, $v > b$, $b > m$, $m > b$, $y > g$, $g > y$, $r > l$, $y > v$, $v > y$, $ğ > q$, $q > ğ$, $c > j$ kimi bir çox xarakterik səs əvəzlənmələri vardır. Daha çox qarşılıqlı şəkildə baş verən bu fonetik hadisələrin hər birinə aid nümunələrin sayı da kifayət qədərdir. Lakin bəzən cingiltli samitlər elə məqamlarda bir-birini əvəzləyir ki, onlara aid ancaq bir, yaxud bir neçə nümunə göstərmək mümkün olur. Tədqiqat zamanı çalışmışıq ki, geniş yayılmış əvəzlənmələr haqqında daha ətraflı məlumat verək və onların başvermə səbəblərini də aydınlaşdıraq. Çünki sözlərin bu hadisənin təsiri ilə meydana çıxan fonetik variantları çox vaxt onların qədim forması olur. Bu isə dil tarixini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: fonetika, şivə, səs əvəzlənməsi, cingiltli samitlər.

Giriş. Şivə fonetikasını dilin qədim xüsusiyyətlərinin mühafizə olunduğu qiymətli mənbələrdən biridir. Burada müşahidə olunan regional xüsusiyyətlər həm də şivənin aid olduğu dilin kökü, onun mənşə baxımından bağlılığı, kontaktları haqqında faktların daşıyıcısıdır. Naxçıvan şivələri fonetik cəhətdən mürəkkəb və rəngarəngdir. Burada ədəbi dilimizlə ortaq və fərqli bir çox xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bölgə əhalisinin danışığında samit səslərin öz qarşılıqları ilə əvəz olunması hadisəsi nəticəsində qarşılaşma və cingiltlənmə hadisəsinin nümunələrini çox görürük. Bununla birlikdə həm də kar samitlərin kar samitlərlə, cingiltli samitlərin isə cingiltli samitlərlə əvəzlənməsi də geniş yayılmış hadisələrdəndir. Bunu da qeyd etməliyik ki, ikinci səs hadisəsinin nümunələri birinciyə nisbətən daha çox müşahidə olunur. Bu fonetik hadisənin müxtəlif məqamlarda baş verməsi zamanı Naxçıvan bölgəsi şivələrinin xarakterik xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə meydana çıxır.

Cingiltli samitlərin bir-birini əvəzləməsi. $b > v$. Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri olan $b > v$ əvəzlənməsi Naxçıvan şivələri üçün az təsadüf olunan hadisələrdən biridir. Bu hadisəni yerli əhalinin tələffüzündə ancaq bir neçə sözdə müşahidə etmək olur: qavaxlar (Şahbuz, Şərur) “qabaxlar, əvvəllər”, çarşov (əksər şivələrdə) “çarşab”, xəvər “xəbər”, səvzi qo: rma “səbz qovurma”, bağvan “bağban”. “Ədəbi dillə müqayisədə b səsinin v səsi ilə əvəzlənməsi kimi götürülən bu hadisə dialekt və şivələrimizdə iki sait və ya saitle sonor səs arasında özünü göstərir” [14, s. 53].

$b > v$ hadisəsi qədim yazılı mənbələrdə də öz əksini tapmışdır: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında: Dəmir qapu *Dərvənddəki* dəmir qapuyı dəpüb alan, altmış tutam ala göndərinin ucunda ər böğürdən Qıyan Seleik oğlu Dəli Dondar çapar yetdi [12, s. 49].

b səsinin v səsi ilə əvəzlənməsi Şəki şivəsinin də xarakterik fonetik xüsusiyyətlərindən sayılır. “ v -ləşmə hadisəsinin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin şimal qrupu ilə qərb qrupu bir-birinə uyğun gəlir” [11, s. 46].

$v > b$. v səsinin b səsi ilə əvəzlənməsi Naxçıvan şivələrində çox az rast gəlinən fonetik hadisədir. Burada yalnız bir neçə sözdə bu əvəzlənməni müşahidə etdik: qarabaş “qaravaş”

(əksər şivələrdə), xəlbət “xəlvət” (Babək, Culfa, Ordubad, Şərur), bafa “vəfa” (Şahbuz). Bu hadisə dilimizin digər şivələrində də o qədər geniş yayılmamışdır.

b>m. b samitinin m sonoru ilə əvəzlənməsi Naxçıvan şivələrində geniş yayılmış hadisə deyil. Burada bu hadisəyə bir neçə sözdə təsadüf olunur: mahna “bəhanə” (əksər şivələrdə), bağman “bağban” (Şahbuz). Qeyd edək ki, bağban sözünün Şahbuz şivələrində həm bağvan, həm də bağman variantı müşahidə edilir.

Naxçıvanın Şahbuz rayonunun Keçili, Nursu, Mahmudoba, Türkeş kənd şivələrində Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində olduğu kimi, bu işarə əvəzliyi bı fonetik tərkibində işlənir və hallanarkən ismin bütün hallarında b səsi m səsinə keçir: mının, mına, mını, mında, mınnan. A.Axundov yazır ki, dilimizin tarixi materiallarına əsasən qeyd edə bilərik ki, yumşaq damağın vəziyyətindən irəli gələn fərqləndirici əlamət qoşadodaq samitləri üçün konkret hallarda o qədər də möhkəm olmamışdır. Bu işarə əvəzliyi ismin müxtəlif hallarında işlənərkən, qoşadodaq b samiti əksər hallarda öz ağızlılıq əlamətini itirmiş, çox vaxt qoşadodaq burun m samiti ilə əvəz olunmuşdur [1, s. 91].

b>m hadisəsi Azərbaycan dilinin Ayrım şivələrində, qərb ləhcəsində də qeydə alınmışdır.

Qədim yazılı abidələrimizdə və anadilli ədəbi nümunələrimizdə də b>m səs əvəzlənməsinin olması bunu deməyə əsas verir ki, bu hadisə dilimizdə qədim hadisələrdən biridir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da b>m hadisəsi özünü göstərir. “Dastanda bu əvəzlənmə daha çox “bu” işarə əvəzliyində özünü göstərir. Belə ki, ismin hal şəkilçilərini qəbul etmiş “bu” əvəzliyi munuñ, munu şəklindədir” [18, s. 153].

Xətəinin dilində:

Munca kim, dərdündə zəhmət çəkmişəm, ey bivəfa,
Çünki səndəndir bu zəhmət, cümlə rahətdir mana [9, s. 31].

Füzulinin dilində:

Xurşid cəmalından ol ay saldı niqabın,
Sübh oldu, dur ey bəxt, nədir *munca* şəkərxab? [7, s. 61].

b>m hadisəsindən bəhs edən müəlliflər bu hadisənin qırpaq qrupu türk dillərinə aid olduğunu göstərirlər. Qazax dilində: meqram “bayram”, moyın “boyun”, mıy “beyin”, müyiz “buynuz”, müz “buz”, noqay dilində: taşmaq “başmaq”, mına, mında; M.Kaşğaridə: menğiz “bəniz”, miz “biz”; Əbu-Həyyan lüğətində: manız “bəniz”, miz “biz”, munda “burada”, muyuz “buynuz” [17, s. 77].

m>b. Dilimizin şivələrində, o cümlədən Naxçıvan şivələrində də çox geniş yayılmayan m səsinin b səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi bəzi sözlərdə sözün ortasında və daha çox p səsinə sonradan müşahidə edilir: qopbur “qopmur”, yapbışam “yapmışam”, Hümbət “Hümmət” (Babək, Culfa, Şahbuz), tapbaca “tapmaca”, tapbır “tapmır”, köpbüşəm “köpmüşəm” (əksər şivələrdə). m>b əvəzlənməsi şivələrdə daha çox sonu p ilə bitən təkhecalı feillərə m səsi ilə başlayan şəkilçi (inkar, zaman şəkilçiləri) artırıldıqda baş verir.

“Bu səslər bir-birinə yaxın olduğu üçün bəzi şivələrimizdə çox hallarda biri digərinin əvəzində işlənir. Belə bir xüsusiyyətin qədimliyini göstərən faktlar dilimizdə çoxdur. Beləliklə, hər iki səssizin əmələ gəlməsində fəal iştirak edən səs məxrəci, əsasən, müştərək olduğuna görə müəyyən müddət bunlar bir-birini əvəz etmişdir” [15, s. 38].

Bu hadisə dilimizin Şəki, Quba, İraq-türkman, Çəmbərək şivələrində də müsbar “mis-mar”, amba “amma”, bən “mən”, bənimsəmək “mənimsəmək” sözlərində qeydə alınmışdır [4, s. 151].

Bu əvəzlənmə dil tariximizdə də özünü göstərir və ilk anadilli nümunələrimizdə müasir dilimizdə sözlərdəki, xüsusən mən əvəzliyindəki m səsinə çox vaxt b səsi uyğun gəlir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xarab olasıydı; nolaydı *bənim* evimə bir ləhzə baqaydınız [12, s. 23].

“Dastani-Əhməd Hərami”də:

Dedi Əhməd Hərami: *bən* varayım,
Kimsənə varımı bu köşkdə görəyim.

Qələm əldə yazar yazı oturmuş,
Yüzündən gün *kibi* bürqə götürmüş [5, s. 26].

Qul Əlinin “Qisseyi Yusif” əsərində:

Yusif aydur: Bayıq *bana* qıydınızmu?
Ləin şeytan sözlərinə uydunuzmu?
Bənim yaxşı canımı siz duydunuzmu?!
Qardaşlığı kəsdinizmi *bəndən* imdi?! [13, s. 29].

M.Füzulidə:

Çəkmə zəhmət, çək əlin tədbiri dərdimdən, təbib
Kim, degil sən bildigin *bən* çəkdiyim bimarlıq [7, s. 175].

Qeyd edək ki, anadilli ədəbiyyat nümunələrimizdə mən əvəzliyi həm mən, həm də bən fonetik variantında özünü göstərir. Nisbətən sonrakı dövrün XIV-XVI əsrlərin məhsulu olan İ.Nəsimi, M.Füzulinin əsərlərində artıq bən formasının azaldığını və mən variantının daha çox işləndiyini müşahidə edirik.

y>g. Azərbaycan dilinin şimal-şərq ləhcəsində özünü daha çox göstərən y səsinin g səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvan şivələri üçün xarakterik fonetik əlamət deyildir. M.Şirəliyev söz ortasında g və ya y səslərinin işlədilməsinə görə dialekt və şivələrimizi üç qrupa bölür: “1) Şərq qrupu dialekt və şivələridir ki, burada söz ortasında g səsi; 2) Qərb qrupu dialekt və şivələridir ki, burada söz ortasında y səsi; 3) Şimal və cənub qrupu dialekt və şivələridir ki, burada söz ortasında həm g, həm də y səsi işlədilir” [17, s.86]. Bölgüdən də aydın göründüyü kimi, Naxçıvan şivələrində sözün ortasında həm g, həm də y səsi işlənə bilər. Lakin müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, bölgənin şivələrində y səsi daha fəaldır. Burada **y>g** hadisəsinə yalnız bir neçə sözdə sözün əvvəlində və ortasında təsadüf edilir: genə “yenə”, irgənir “iyrənir”, örgən “öyrən”, örgəşmişix “öyrənmişik” (əksər şivələrdə). Bu hadisə sözün ortasında baş verən zaman həm də sözlərdə r və y səslərinin yerdəyişməsi müşahidə olunur. Naxçıvan şivələrində sözün sonunda bu hadisəyə rast gəlmədik. Lakin dilimizin Quba, Dərbənd şivələrində sözün sonunda da y səsi g səsinə çevrilə bilər: beg “bəy”, gög “göy”, çig “çiy” [4, s. 141].

Əslində, y səsinin g səsinə çevrilməsi dilimizdə tarixi hadisədir və dil tarixinin izləri bu gün şivələrimizdə yaşamaqdadır. “H.Mirzəzadənin tədqiqatına görə, XV əsrdən XIX əsrə qədər klassiklərimizin əsərlərində sözün ortasında y səsi əvəzinə g səsi işlənmişdir” [3, s. 31]. Ona görə də bu dövrə aid əsərlərin dilində tez-tez y səsinin yerində g səsinin işlənməsinə görə bilərik.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da: Altındakı alaca atın nə *ögərsin*, Ala başlu keçimcə gəlməz mana [12, s. 39].

“Dastani-Əhməd Hərami”də:

Yüzüm qara, sözüm qısa, suçum bol,

Belim *əgri*, yolum doğru, boyum sol [5, s. 20].

y>g hadisəsi şimal-şərq ləhcəsində: *ignə*, *düğü*, *dügmə*, *cigər* [17, s. 90] sözlərində qeydə alınmışdır. **y>g** səs əvəzlənməsi İraq-türkman şivələrində ya iki sait, ya da saitlə sonor səslər arasında baş verir: məs.: *bəgəndim*, *bögrək*, *deginmək*, *dəgirman*, *gəgirmax*, *gökçək*, *öğü/əgüt*, *ləgən*, *söğüş*, *hegbə*, *əgə*, *əgrət*, *çigit*, *gögərçin* [10, s. 83].

g>y. Naxçıvan şivələrində **y** səsinin **g** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinin əksi, yəni **g** səsinin **y** səsi ilə əvəzlənməsi də özünü göstərir. Bu səs əvəzlənməsi daha çox dilimizin şimal-şərq ləhcəsi üçün xarakterikdir. Lakin buna baxmayaraq digər şivələrimizdə də müəyyən məqamlarda özünü göstərir. Naxçıvan şivələrində bir neçə sözdə sözün ortasında bu hadisəni müşahidə etmək olur: *Yedyar* “*Yadigar*” (Kəngərli), *Niyar* “*Nigar*”, *əyərəri* “*əgər*”, *diyər* “*digər*”, *şeyird* “*şagird*” (əksər şivələrdə), *bəlyə* “*bəlgə*” (Şahbuz), *Zərniyar* “*Zərnigar*”, *iyit* “*igid*”, *niyaran*/*nayran* “*nigaran*” (Babək, Şahbuz, Şərur, Ordubad), *məyər* “*məgər*”, *böyün* “*bu gün*”.

r>l. **r** səsinin **l** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvan şivələrində az təsadüf olunan səs əvəzlənmələrindəndir. Lakin buna baxmayaraq bəzi sözlərdə bu fonetik hadisəni müşahidə etmək olur: *gələx* “*gərək*”, *qəral* “*qərar*”, *əncil* “*əncir*” (Culfa, Şahbuz), *silkə* “*sirkə*” (Ordubad), *xənçəl* “*xəncər*” (əksər şivələrdə), *ülkür* “*hürkür*” (Babək, Şərur). **r** səsinin **l** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvan şivələrində assimilyasiya nəticəsində də özünü göstərir. Belə ki, sonu **r** samiti ilə bitən sözlərə cəm şəkilçisinin əlavəsi zamanı şəkilçinin əvvəlindəki **l** səsinin təsiri ilə sözün sonundakı **r** səsi də **l** səsinə çevrilir: *qırillar* “*qırılırlar*”, *alıllar* “*alılırlar*”, *bilillər* “*bilirlər*”. Bu hadisə digər şivələrimizdə də özünü göstərir.

r>l hadisəsinə qərb ləhcəsində: *ölümçəx*//*öllünçəx* “*hörümçək*”, *alxalıx* “*arxalıq*”, *qulvağa* “*qurbağa*”, *kəltənkələ*//*kəltənkələş* “*kərtənkələ*” sözlərində [2, s. 37], *Bakı*, *Şamaxı*, *Qarabağ* və *Muğan* şivələrində: *xancal*, *ancil*, *incinel* “*injiner*”, *Qax* şivəsində: *silkə*, *ğulbava*, *kilpi* “*kirpi*” [17, s. 88] sözlərində təsadüf etmişlər.

y>v. Cənub ləhcəsində, o cümlədən Naxçıvan şivələrində çox rast gəlinən səs əvəzlənmələrindən biri də **y** səsinin **v** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsidir. Bu hadisə ən çox sözün ortasında dodaqlanan açıq saitlərdən sonra baş verir. Belə ki, bu saitlərin təsiri ilə **y** səsi **v** səsinə keçir: *gövərir*//*güvərir* “*göyərir*” (əksər şivələrdə), *sövküyür* “*söykəyir*”, *şivit*//*şüvüt* “*şüyüd*”, *yuvurux* “*yuyuruq*” (Babək, Şahbuz), *sıvıq* ərişdə “*suyuq* ərişə” (Ordubad). Bu hadisə yazılı mənbələrimizdə də özünü göstərir. “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanında: *Öylədən sonyra evinə gəldi, gördi kim, oğrı köpək, yekə dana evini bir-birinə qatmış, tavuq komasına, sığır damına dönmüş* [12, s. 23].

y>v səs əvəzlənməsi Təbriz şivələrinin də səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Ona görə də M.Şahriyarın əsərlərində də tez-tez bu fonetik hadisəyə rast gəlirik:

Yaz qabağı gun guneyi dövəndə,

Kənd uşağı qar gullərin *sövəndə* [16, s. 43].

v>y. Bu hadisə Naxçıvan şivələri üçün xarakterik olmasa da, bəzi sözlərdə söz ortasında **v>y** əvəzlənməsinin olduğunu görürük: *var-döylət* “*var-dövlət*”, *Bizqoyda* “*Buzqovda*” (Babək), *piloyun* “*plovun*”, *töylə* “*tövlə*” (Ordubad).

“**v>y** səs əvəzlənməsi dilimizin şərq və qərb qrupu dialekt və şivələri üçün daha səciyyəvidir və burada geniş şəkildə bu hadisəni müşahidə etmək olur” [4, s. 145].

ğ>q. Naxçıvan şivələrində söz ortasında rast gəldiyimiz geniş yayılmış fonetik hadisə-

lərdən biri də ğ səsinin q səsi ilə əvəzlənməsidir. Bu hadisə çox vaxt sonor səslərdən sonra baş verir: qavırqa “qovurğa”, yorqan “yorğan”, qurquşum “qurğuşun”, məşqul “məşğul”, yorqun “yorğun”, çalqı “çalğı”, sırqa “sırğa”, qırqın “qırğın”, pozqun “pozğun”, solqun “solğun”, yadırqamax “yadırğamaq”, qabırqa “qabırğa” (əksər şivələrdə), qarqa “qarğa”, qıyqaş “qıyğac”, uyqunnaşır “uyğunlaşır”, qarqımax “qarğımaq” (Babək, Şahbuz, Şərur), mişqulat “məşğuliyət”, azqıntı “azğıntı” (Culfa, Ordubad).

A.Hüseynov ğ səsinin q səsinə çevrildiyinin dissimilyasiya hadisəsinin nəticəsində yaranan “şivələri səciyyələndirən əlamət” olduğunu göstərərək yazır: “Naxçıvan, Qarabağ, Culfa, Ordubad və Şahbuzda sözün ortasında sonor r, m, p, l və y samitlərindən sonra gələn süzgün ğ boğaz samitinin irəli assimilyasiya (iki süzgün səsdən birinin, yəni ikinci səsin kipləşən qarşılığı ilə əvəzlənməsi) nəticəsində q səsinə çevrildiyini görürük” [8, s. 31].

ğ>q hadisəsi İraq-türkman şivələrində: aqsu, qıqı “qıği”, doqma, məqayət// müqayət, laqım, loqman, tozbaqa, aqlu, portaqaq//purtaqaq [10, s. 82] sözlərində özünü göstərir.

q>ğ. Naxçıvan şivələrində söz köklərində q səsinin ğ səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmamışdır. Bölgə şivələrində sözün əvvəlində və ortasında ümumiyyətlə q səsi sabit qalır və dəyişmir. Sözlərin sonunda isə q səsi, demək olar ki, x səsi ilə əvəzlənir. M.Şirəliyev də yazır ki, sözlərin axırında x və ğ səsinin işlənməsini nəzərə aldıqda Azərbaycan dili dialekt və şivələrini iki qrupa ayırmaq lazım gəlir: Birinciyə şərq dialekt və şivələri daxildir ki, burada çoxhecalı sözlərin axırında ğ səsinə üstünlük verilir. İkinciyə qərb, cənub və şimal dialekt və şivələri daxildir ki, burada çoxhecalı sözlərin axırında x səsinə üstünlük verilir [17, s. 92]. Naxçıvan şivələrində söz sonunda q səsinin ğ səsi ilə əvəzlənməsi o hallarda baş verir ki, sonu q ilə bitən sözdən sonra saitlə başlayan şəkilçi və ya söz gəlsin. Bu zaman tələffüzdə qulax, şulux, qatıx, çırax kimi səslənən sözlərdəki x səsi ğ səsinə çevrilir: qulağ asır, şuluğ eliyir, qatığinan, mehribançılığınan, çırağı, yumruğ atmax (əksər şivələrdə).

Təbriz şivələrində q>ğ hadisəsi sözün əvvəlində ərəb dilindən keçən sözlərdə özünü göstərir: gürbət, ğafil, ğeyrət, yalğuz [14, s. 53].

c>j. Dilimizin qərb ləhcəsinə xas olan c samitinin j samiti ilə əvəzlənməsinə Naxçıvan şivələrində təkhecalı sözlərin sonunda və söz ortasında təsadüf olunur. Söz sonunda: saj “sac”, aj “ac”, gej “gec”, gij “gic”, uj “uc”, güj “güc”, gəj “gəc”, dəj “dəc” (əksər şivələrdə).

Sözün ortasında: qıjqırıb “qıqcırıb”, məjbur “məcbur”, ujqar “ucqar”, vıjdan “vicdan” (əksər şivələrdə), əjdat “əcđad”, gıjgah “gıcgah” (Babək, Şahbuz, Şərur), məjmeyi “məcmeyi” (Ordubad). Babək rayonunun Nehrəm kənd şivəsində bu hadisə qəti gələcək zaman şəkilçisinin tələffüzü zamanı da baş verir: dolajax “dolacaq”, basajax “basacaq”, gələjəx “gələcək”. Kəngərli rayonunun Çalxanqala kənd şivəsində bəcilərım “bacılarım” sözündə də bu hadisəni müşahidə etdik. Lakin bacı sözünün bu cür tələffüzü nadir hal olub, bölgə şivələri üçün xarakterik deyil. Bu hadisə şimal-şərq və qərb ləhcəsində geniş müşahidə olunur. “Qərb qrupu şivələrində bəji, baja, qoja, ojax, aji, majal, olajax, gedəjəm kimi sözlərdə c>j əvəzlənməsi geniş şəkildə özünü göstərir” [2, s. 36].

c>j əvəzlənməsi haqqında, bu hadisənin törənmə səbəbi, yayılma arealı və tarixindən bəhs edən E.Əzizov yazır: “j-laşmaya səbəb qovuşuq c səsinin sadələşməsi və novlaşmasıdır. c>j hadisəsinin artıq orta əsrlərdə xalq şivələrində mövcud olduğunu Qazi Bürhanəddinin divanında görmək olar” [6, s. 124]. Müəllif divandan gej sözünü nümunə gətirmişdir.

c>j hadisəsi təkhecalı sözlərin sonunda və söz ortasında Təbriz şivəsində: geje, ojax, məjmeyi, məjbur, aj, güj, gej [14, s.12] sözlərində qeyd edilmişdir. Buna görə M.Şəhriyarın dilində də bu əvəzlənmə qeydə alınmışdır:

Amerikanın qazanları dib qapıb,
Qıjqırdacaq bozbaşını, aşını [16, s. 111].

c>j hadisəsi söz ortasında qazax və qumuq dillərində ədəbi dil norması hüququndadır. Qazax dilində: məjbur, məjnun, məjlis; qumuq dilində: barajak, qelejek, daraja.

m>n. Naxçıvan şivələri üçün xarakterik hadisə olmayan sonor m samitinin sonor n samiti ilə əvəzlənməsi burada yalnız bir neçə sözdə özünü göstərir: intaham “imtahan”, nü-sübət “müsibət” (əksər şivələrdə), münkün “mümkün” (Şahbuz, Şərur), nübarəx’ “mübarək” (Şərur, Ordubad).

m>n hadisəsi Qazax şivəsində: neyvə, münkün [17, s. 92], Füzuli şivələrində: münkün, nübarək, sinavar sözlərində qeydə alınmışdır.

n>m. Bu səs əvəzlənməsi də Naxçıvan şivələrində az rast gəlinən hadisədir. Daha çox Culfa, Şahbuz, Şərur, Ordubad rayonu şivələrində sıra saylarında n>m əvəzlənməsi baş verir: umbeş “on beş”, ikimci “ikinci”, dördümcü “dördüncü”, şəmbə “şənbə”, qurquşum “qurğu-şun”, imdi “indi”.

İndi sözünün bu forması qədim dövr ədəbi nümunələrdə və yazılı abidələrimizdə də özünü göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Bəy yigit, bizə sən ərlik işlədin, gəl *imdi* bəgəndigin maldan al [12, s. 54].

“Dastani-əhməd Hərami”də:

Görün *imdi* bənə netdi zəmanə,
 Əlimi aldı uş atdı yabanə [5, s. 64].

Füzulidə:

Nola ta şami-əbəd olsam tələbkərin sənin,
İmdi cana bulmamış min aşiqi-zarın sənin [7, s. 345].

Bu nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, sözün qədim fonetik şəkli imdi olmuş, tarixi inkişaf nəticəsində indi formasını almışdır. Müasir Türkiyə türkcəsində də bu söz şimdi şəklindədir. Deməli, n>m əvəzlənməsi dilimizin qədim mənzərəsini əks etdirən fonetik hadisədir ki, onun izləri bu gün də şivələrimizdə yaşamaqdadır.

n>m əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələrində, Zaqatala, Qazax, Füzuli, Salyan şivələrində də özünü göstərir.

r>n. Dilimizin şivələrində az yayılan r səsinin n səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvanın daha çox Şahbuz və Şərur rayonu şivələrində biləmmənix’ “bilə bilmərik”, diyəmmənəm “deyəmmərəm” kimi sözlərdə baş verir. Naxçıvanın əksər şivələrində mindar “murdar” sözündə də bu səs əvəzlənməsi var.

c>y əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş şivələrində nadir halda təsadüf edilir. Naxçıvan şivələrində bu hadisə məylis “məclis” sözündə özünü göstərir. “Şəki dialektində cücə sözünün cüyə variantında tələffüzündə də c>y səs əvəzlənməsi baş verir” [4, s. 147].

c>g. Bu hadisə Babək rayonunun Nehrəm kənd şivəsində sözün müxtəlif yerlərində müşahidə olunur: Gəfər “Cəfər”, gəza “cəza”, gorap “corab”, gamış “camış”, gegə “gecə”, gügə “cücə”. Qeyd edək ki, Nehrəm şivəsi Naxçıvan şivələri içərisində özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu hadisə də Nehrəm şivəsini xarakterizə edən əsas əlamətlərdən biri sayılır. Naxçıvanın digər bölgələrinin şivələrində, demək olar ki, rast gəlinmir və Nehrəm şivələrində isə çox geniş yayılmış, təxminən bütün c hərfi olan sözlərə aid olan bir əvəzlənmədir.

n>v. Naxçıvan şivələrində rast gəldiyimiz xarakterik səs əvəzlənmələrindən biri də n

səsinin v səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsidir. Bu hadisə, əsasən, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş tək və cəm isimlərin hallanması zamanı baş verir: başuva “başına”, əvivi “evini”, yeməyivi “yeməyini”, dedix’lərinizi “dediklərinizi”, yanınız “yanınız”, mənzilüvə “mənzilinə”, əlünən “əlinlə”. Qeyd edək ki, bu xüsusiyyəti ən qabarıq şəkildə özündə mühafizə edən şivə Babək rayonunun Cəhri, Qahab kənd şivələridir. Bu hadisə Təbriz şivəsində də özünü göstərir:

Təndir aşın icmiş idik, toxuduq,
Sozlərivü kəlmə-kəlmə oxuduq [16, s. 80].

h>n. Naxçıvan şivələrində yayılmış hadisə deyildir. Buna ancaq bir neçə sözdə rast gəlirik: mənsil “məhsul” (Şahbuz), nin (əksər şivələrdə) “hin”.

Bu əvəzlənmə Azərbaycan dilinin digər şivələrində də geniş yayılmamışdır.

n>h. h>n əvəzlənməsinin əksi olan bu hadisə də Naxçıvan şivələrinə xas olan xüsusiyyət deyil. Akad. M.Şirəliyev sohra sözünü Kükü şivəsində müşahidə etmişdir [17, s. 17]. Müşahidə zamanı sonra sözünün sohrasına, sora, sorasına fonetik variantlarına təsadüf etdik. n>h hadisəsi maha, saha [17, s. 98] sözlərində Oğuz şivəsində qeydə alınmışdır.

Haqqında geniş danışdığımız səs əvəzlənmələrindən başqa Naxçıvan şivələrində bəzi cingiltili samitlər də bir-birini əvəz edir ki, onlara yalnız bir və yaxud iki nümunədə rast gəldik. Ona görə də bu əvəzlənmələr haqqında geniş danışmağa ehtiyac görmürük və nümunələri verməklə kifayətlənirik.

g>v: övəy “ögey”; y>l: laylıx “yaylıq”, laylax “yaylaq”; l>n: qəmnəndirip “qəmləndirib”, çisginni “çiskinli”, cavannar “cavanlar”, zulumnən “zülmlə”, dəmnəyirsən “dəmləyirsən”; l>d: işdətdin “işlətdin”, başdadın “başladın”, gizdin “gizli”; l>r: qurp “qulp”.

Nəticə. Apardığımız araşdırma belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Naxçıvan şivələrində kar və cingiltili samitlər bir-birini əvəz edə bildiyi kimi, eynicinsli samitlərin də əvəzlənməsi hadisəsi özünü göstərir. Bu fonetik hadisənin nümunələri tədqiq olunan şivələrdə kifayət qədər var. Bu əvəzlənmə nəticəsində yaranmış sözlərin dialekt variantlarının araşdırılması isə çox maraqlı nəticələr verir. Çünki bu əvəzlənmələr nəticəsində əsasən sözlərin qədim formaları müşahidə olunur. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin türk dilləri ilə ortaq xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarılması üçün də faktlar əldə etmiş oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi: Dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri / R.Rüstəmov və M.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Qızıl Şərq, 1967, 281 s.
3. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti / Q.Ş.Kazımov və S.M.Behbudovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
4. Bayramov İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 252 s. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
6. Füzuli M. Əsərləri: 6 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
7. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: APİ nəşri, 1979, 90 s.
8. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
9. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.

10. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968, 271 s.
11. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / Tərtib edəni S.Əlizadə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
12. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 216 s.
13. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2007, 240 s.
14. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
15. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 480 s.
16. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
17. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

Nuray Aliyeva

SOME CHARACTERISTIC CONSONANT SUBSTITUTIONS OCCURRING IN NAKHCHIVAN ACCENTS

The article examines the phenomenon of substituting voiced consonants in Nakhchivan dialects. It is demonstrated that this phenomenon is widespread in dialect phonetics, and its instances can be found in all regions of Nakhchivan. There are many characteristic sound substitutions such as $b > v$, $v > b$, $b > m$, $m > b$, $y > g$, $g > y$, $r > l$, $y > v$, $v > y$, $\check{g} > q$, $q > \check{g}$, $c > j$ here. The number of examples of each of these phonetic phenomena, which occur more often, is sufficient. However, sometimes, voiced consonants substitute each other in such quantities that it is possible to show only one or a few examples of them. During the research, we have tried to provide more detailed information about widespread replacements and clarify the reasons for their occurrence. Because the phonetic variants of words that appear under the influence of this event are often their ancient form. This is essential from the point of view of learning the history of the language.

Keywords: *phonetics, dialect, sound substitution, voiced consonants.*

Нурай Алиева

О НЕКОТОРЫХ ХАРАКТЕРНЫХ ЗАМЕНАХ СОГЛАСНЫХ, ПРОИСХОДЯЩИХ В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

В статье рассматривается явление замены звонких согласных в нахчыванских диалектах и показано, что это явление широко распространено в диалектной фонетике и его примеры можно встретить во всех регионах Нахчывана. Здесь наблюдаются очень характерные звуковые замены: $b > v$, $v > b$, $b > m$, $m > b$, $y > g$, $g > y$, $r > l$, $y > v$, $v > y$, $\check{g} > q$, $q > \check{g}$, $c > j$. Число примеров каждого из этих фонетических явлений, встречающихся чаще в виде парных замен, достаточно. Однако иногда звонкие согласные заменяют друг друга в та-

ких ситуациях, что можно указать лишь один или несколько примеров. В ходе исследования мы постарались предоставить более подробную информацию о широко распространенных заменах и уточнить причины их возникновения. Поскольку фонетические варианты слов, возникающие под влиянием этого события, зачастую представляют собой их древнюю форму, что очень важно с точки зрения изучения истории языка.

Ключевые слова: *фонетика, говор, замена звука, звонкие согласные.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 20.09.2024

Son variant 17.10.2024